

AGG ZOLTÁN

Regionalizmus-vita és a Comitatus Önkormányzati Szemle

*Debate on regionalism and the Comitatus
Selfgovernmental Review*

SZERZŐ:

AGG ZOLTÁN, egyetemi docens, Pannon Egyetem Társadalomtudományi
Intézet, comitatus91@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9004-6234

JEL-kód: Z00

Kulcsszavak: regionalizmus • megyerendszer • Comitatus

Absztrakt: A cikkben ütköztetem Faragó László és a Comitatus köré tömörültek álláspontját. Miben volt igaza Faragónak, az akkori elméletet mennyiben igazolta a mai gyakorlat. Mi az én véleményem a régió fogalmáról és a regionalizmusról. Lesznek hivatkozások, főleg a Comitatusban megjelent cikkekre. Igyekszem tárgyilagos lenni, de bevállalom, hogy megyepárti vagyok.

AUTHOR:

ZOLTÁN AGG, associate professor, University of Pannonia, Institute of
Social Sciences, comitatus91@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9004-6234

JEL-code: Z00

Abstract: In the following article, I contrast the standpoint of László Faragó and those gathered around the Comitatus on regionalism. In what ways was Faragó right, to what extent had the theory at that time been confirmed by today's practice. What is my opinion on the concept of the region and regionalism. I try to be objective, but I admit that I am pro-county.

„Régió: társadalmi-politikai diskurzus eredményeként létrejövő intézmény, amely a társadalmi gyakorlat részeként önálló területi strukturális elemmé válik. A hatáskörének, a feladatainak és a konkrét cselekvéseknek vannak területi vetületei, amelyek határa lehet szimbolikus, mint pl. a keresztény Európa határa, vagy kézzelfogható, mint a berlini fal. A tértudományokban alapvetően a nemzeti és a helyi szintek közötti mikro-, mezo- és makro-térkategóriák. A makroökonómiában országcsoportot jelöl.”

Ez a definíció *Faragó László* legfontosabb könyvének függelékéből származik (Faragó, 2005, 232.) és látható, hogy a szerzőnek 2005-re már kiforrott elképzelései voltak a régió fogalmáról. Az a tanulmány, amiről most szó esik, még 2003-ban jelent meg a Comitatus Önkormányzati Szemle november-decemberi számában (Faragó, 2003). A címe: Előszó a regionalizációhoz. E cikk egy konferencia-előadás alapján készült, amit az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete A régiók Magyarországa címmel hirdetett meg. Érdekes, hogy a Comitatusnak ez a száma döntő részben az Európába megy-e a megye? című konferencia anyagait tartalmazta, illetve ezekhez kapcsolódott. Így a megyei önkormányzatok országos szövetségének akkori elnöke, Balogh László nyitóelőadásához, mely azzal a címmel jelent meg: Ma a kérdés az: megye vagy marad a megye?

Akkoriban már bő egy évtizede folyt a „Megye vagy régió?” vita. Akkor is elismertem és ma is elismerem, hogy ebben a témában elfogult vagyok, hiszen a Comitatus Önkormányzati Szemle szerkesztőjeként 1991 óta a megyei önkormányzatok pártján álltam, és ma is ott állnék, ha a megyék valódi önkormányzatok lennének.

Miért érdekes ez?

A magyar megyék a kommunista múltú megyei tanácsok tevékenysége, s még inkább a megyei pártbizottsági elsőtitkárok kiskirálykodása miatt 1989-1990-ben a bűnbak szerepében találták magukat, és emiatt a politikai erők egyik fele a megyei önkormányzatiság teljes megszüntetésére is kísérletet tett. Ez a demokrácia nevében kezdeményezett kísérlet azonban éppoly sikertelen volt, mint ahogy a 18-19. századi önkényuralmi évtizedek sem tudták megtörni a vármegyék erejét. Pedig akkoriban nemcsak az autonómia megszüntetésével, hanem a megyék összevonásával, kerületekbe szervezésével is megpróbálták legyűrni a nemzet ellenállását. A megyerendszer szétverésére utoljára Rákosi hívei tettek kísérletet 1955-56-ban, de ez még a tanácsrendszer keretein belül is olyan nagy vihart váltott ki, hogy a tervezet az erős ellenállás miatt még az októberi forradalom előtt lekerült a napirendről.

Az 1988-90 közötti rendszerváltó években ismét felélénkültek azok a szellemi mozgalmak, amelyek a magyar megyerendszert az úgynevezett alulról felépülő, az akkori városrendszerre alapuló körzeti beosztásra kívánták felváltani, s ezeket a városkörnyékeket vagy városmegyéket 7-8 régióba kívánták szervezni. Ez az elgondolás lényegében a Nemzeti Párt által hirdetett 1946-os Erdei-Bibó-féle, az akkor kb. 70-80 egységet tartalmazó úgynevezett város-megyei koncepcióra épült.

Ebből az elvi alaptól eredt – legalábbis a hivatkozások szintjén –, bár ennek is egy szélsőséges formája volt, az SZDSZ által az önkormányzati törvény vitájakor meghirdetett társulások megye gondolata, amely teljesen a települési önkormányzatokra bízta volna közigazgatásuk középszintű megszervezését. Az SZDSZ 1990-es ellen-törvénytervezetében még csak utalás sincs a megyékre, igaz, hogy a régiók nyílt meghirdetésétől is tartózkodik.

A rendszerváltozás idején, az akkori átalakulás során a megyei önkormányzatiságnak a lényege, az értelme és egyáltalán a megvalósulásának lehetősége bizonytalan volt (Vö. Agg, 2021). Az önkormányzati törvény ugyanis csupán érintőlegesen foglalkozott a megyék kérdésével – döntően a településekre fókuszált –, s a megyéknek maguknak kellett bizonyos értelemben kitalálniuk, hogy milyen irányokat vegyenek, ezért meglehetősen sokféle megoldás, módszer jelent meg. A Megyei Önkormányzatok Országos Szövetsége (MÖOSZ) folyóirataként a Comitatus ezért nem csak kizárólagosan a megyékkel, azok problémáival foglalkozott, hanem a helyi-települési önkormányzatokra, a velük való együttműködésre is figyelt, miként az első szám bevezetőjében olvasható: „Szellemi hidakat kell építenünk a területi és a többi helyi önkormányzatok között”. Természetesen több szakasza van a Comitatus három évtizedes történetének, hiszen – mint tudjuk – a megyei önkormányzat helye, szerepe kérdésében is változott a jogi szabályozás is az idők során. Megváltoztak például a súlypontok, hiszen az első ciklusban a megyei önkormányzat – a választási rendszerből következően, ami a statisztikai kistérségekre épült – alapvetően térségi szemléletű, ám a térségi (területfejlesztési) feladatoktól megfosztott megyegyűlés volt. Az 1994-ben hatalomra került Horn-kormány idején módosult az önkormányzati törvény (területi megnevezést kapott a megyei önkormányzat), de éppen ekkor elvesztette a térségi kapcsolatát és – elsősorban a pártlistás választási rendszer miatt – átváltott egy főképp politizáló szerepkörű testületbe. Ami nem tett jót a megyék megítélésének sem. Ha a megyei önkormányzatok megítélése sok tekintetben negatív, abban éppen ez a túlzottan politizáló szerepkör dominál (Agg, 2021). 1996-tól kezdődően a középszint kérdéskörében hangsúlyosan megjelent a megyéknél nagyobb területi egység, a régió, mint egy sajátos fejlesztési terep és ugyancsak folyamatosan megjelentek a publikációkban a települési problémák is; az együttműködési, társulási kérdések. Így természetesen a Comitatus sem csupán a megyékkel tördő folyóirat volt, hanem megyei nézőpontból ugyan, de az önkormányzás, a társadalomirányítás és hatalomgyakorlás problematikájával is széles körben foglalkozó periodika lett.

A Comitatus fő profilja tehát a megyei önkormányzatok szerepével való foglalkozás volt ekkoriban, nem véletlenül szerepelt a folyóirat fejlécén, hogy a Megyei Önkormányzatok Országos Szövetségének folyóirata. Valójában a Comitatus az azonos nevű társadalomkutató egyesület alapította, és a kiadó a Veszprém Megyei Önkormányzat háttérintézménye volt. 2002-ben az akkori kormánykoalíció nem csak a parlamenti választásokat nyerte meg (igaz, csak hajszállal), hanem a megyei önkormányzati közgyűlések többségében is diadalmaszkodott. Elégé erős megyei önkormányzati lobbis volt a Parlamentben, hasonlóképpen, mint az előző Fidesz-MDF-FKGP kormány idején.

2002-es választási győzelme után az akkori MSZP-SZDSZ vezette kormányzat komolyan át kívánta alakítani a közigazgatási rendszert, és ennek részeként a megyék helyett regionális önkormányzati szisztémát képzeltek el. Ebből a szempontból fontos volt, hogy ki mellé áll a tudomány. A frissen alakult Magyar Regionális Tudományos Társaság¹ támogatni kívánta ezt az elképzelést, bár ezen belül néhányan kisebbségi álláspontot fogalmaztunk meg, így végül ilyen régiópárti közös nyilatkozatot sem fogadtunk el 2002 őszén. 2003-ra már felállt az IDEA-munkacsoport, amit az akkori belügyminiszter, Lampert Mónika megbízásából Ágh Attila vezetett. A munkacsoportokat természetesen támogatta a regionális kutatók nagy része is, azt azonban nem tudom, hogy Faragó László milyen szerepet vállalt ebben a kutatói háttértevékenységben.²

De térjünk rá témánkra, Faragó Lászlónak a Comitatusban bő egy évtizeddel később megjelent tanulmányára.

Nem véletlen, hogy annak idején megjelentettük ezt a tanulmány-kezdeményt, hiszen a főszerkesztő úgy gondolhatta, hogy a folyóiratnak kiegyensúlyozottan kell képviselni minden oldal véleményét. Ugyanakkor Faragó László nem volt a regionalizáció apologétája. Nagyon is kiegyensúlyozott véleményt fogalmazott meg.

Rögtön azzal indít, hogy: „a magyarországi regionális önkormányzatok létrehozása ma még nem megalapozott szükségszerűség.” Nyilvánvaló, hogy ez zene volt füleimnek. A második megkezdés rögtön azzal indít, hogy ma még a régió fogalma sem tisztázott, hiszen a tudósok csupán abban értenek egyet, hogy a régió a helyi (lokális) és a nemzeti szint között kialakított egység. Az előadásban és az abból készült cikkben ezután a szerző részletesen ismerteti véleményét a vertikális térszerkezet formájáról, tartalmáról és működéséről. Majd rátér a régiók kialakításának néhány szempontjára (ez már nyilván nem annyira tetszett a szerkesztőnek, hiszen feltételezte, hogy lesz a regionalizációból valami). Ugyanakkor rögtön az első mondatban leszögezi Faragó László, hogy a regionalizáció alapkérdése az, hogy a régió eleve létező és megismerhető.

Ezzel a kérdéssel már korábban foglalkoztak a megyei jogú városok szakértőjeként megbízottak, Tóth József vezetésével, de nem jutottak dűlőre. Így a megrendelő mögött álló Fidesz is letett arról, hogy programjába beemelve a régió kérdéskörét. (Más kérdés, hogy az 1994-es választások után nem is volt lehetőségük arra, hogy befolyásolják ezt a kérdést.) Faragó László felismeri, hogy itt egy filozófiáról van szó, ezért leszögezi, hogy véleménye szerint a területi határokat nem lehet csak a térszerkezet elemzésével meghúzni, mintha azok a tér vagy a magánvaló dolgok természetéből erednének. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a közigazgatási határok mindig mesterségesek és éppen ezt rótták fel a megyéknek is. Ezért javasolták, hogy töröljék el ezeket a határokat és térszerkezetből adódó új, úgynevezett természetes régióhatárokat húzzanak meg.

Velük szemben Faragó László azt is felismeri, hogy ilyen „természetes régióhatárok” nincsenek. A régiók nem objektív fizikai tércategóriák. Érdekessége a felvetésének, hogy nyelvfilozófiai összefüggéseket is észrevesz, amikor azt írja, hogy a regionális jelenségek nem egy általános szubsztancia, a térbeli egyenlőség eredményei, még csak nem is az állandóan változó és eltérő területiséggel bíró reálfolyamatok egyszerű leképezései. Így tehát a régiók nem szükségszerűen, mindenkor és mindenhol léteznek, hanem diskurzusok során a közös intencionalitásnak megfelelően, a nyelv segítségével kialakított strukturális egységek. A lábjegyzetben közli a szerző azt a fontos gondolatot, hogy a nyelv nem csupán a tények leírására szolgál, hanem segítségével új tényeket is létrehozunk.

A cikk természetéből adódik, hogy lényegében átmenetet képez a konferencia-előadás és a tudományos tanulmány között, hiszen komoly tudományos tényeket közöl, de ezt nem a német típusú publikáció formájában teszi, tehát nem próbálja igazolni azt, hogy ő minden előzőleg megjelent fontos tudományos publikációt elolvasott, megismert. Így nincsenek irodalmi hivatkozások sem. Neveket sem említ, kivéve amikor azt írja, hogy a „rationalizáció marxista Weber-olvasatának megfelelően a regionalizáció köthető a termelőerők fejlődéséhez, a gazdaság térbeliségéhez”. Itt is egy jegyzettel erősíti meg az imént kifejtett gondolatát azzal, hogy ide sorolja a regionalizáció alátámasztását szolgáló kísérletek közül azokat, amelyek a gazdasági folyamatokban, klaszterekben vélik felfedezni a régiók kialakításának indokát, és ennek megfelelően a gazdaságfejlesztéshez kötik azok funkcióit.

A viszonylag rövid cikk, amit nevezhetünk akár esszének is, bár az esszé nehezen meghatározható műfaj. Sükösd Mihály szerint: „Az esszé nehezen meghatározható műfaj, országunként változó jelentéstartalma van. ...leginkább a francia jelentés adja vissza igazi tartalmát. Ott ... egyszerűen kísérletet jelent” (Lásd Sükösd, 1991, 23.).

A szerző tehát ebben az írásában (esszéjében, gondolat-kísérletében) foglalkozik a formális régiók felülről való létrehozásával is; megállapítva, hogy ez végül dekoncentrált állami hivatalokat jelent. Viszont, ha a felsőbb szintek azt is belátják, hogy korábban túl magas szintre kerültek funkciók, akkor tényleges decentralizálásra is sor kerülhet. Azt a naiv elképzelést is megfogalmazza, hogy a mindenkori felsőbb szintek, azok funkciói valamikor az alsó szintekből alakultak ki, így azok működése az alsóbb szinteket kell, hogy szolgálja. Itt jön azonban a de „tapasztalatból tudjuk, hogy a felsőbb szintek intézményei, a hatalom természete okán elszakadnak az alsóbb szintek működésétől és többé már nem a víz az úr”. A felülről kicsikart decentralizáció az országon belüli hatalmi harc eredménye. Érdekessége, hogy a regionalizációs elképzeléseknek, hogy az 1998–2002 között regnáló polgári kormány még abból indult ki, hogy szükség van regionalizációra. Ezt azonban végül nem tudta keresztülvinni, hiszen nem állt szándékában megegyezni az ellenzéki szocialistákkal ebben a kérdésben (pedig ezt *Lampert Mónika*, későbbi belügyminiszter majd önkormányzati és területfejlesztési miniszter később nyilvánosan is felajánlotta egy, a Tudományos Akadémián rendezett ezredfordulós konferencián – a szerző ezt a felajánlást a saját fülével hallotta). A regionalizációs kérdést azonban rögtön levették a politikai napirendről, amikor ezt az immár újból kormányra került a csekély parlamenti többségű MSZP-SZDSZ hozta elő.

Térjünk vissza a tudományos kérdésekhez. Bár nevet nem említ, de fel tudjuk ismerni *Nemes Nagy Józsefnek* a területi alapfogalmakat tisztázó könyvében (Nemes Nagy, 1996) publikált nézeteit a régiók kialakításáról, amikben a szerző szerint is többnyire megegyeznek az ebben a kérdésben nyilatkozók. Így például a „régiónak és teljesszűrt területfedésben legyenek”, „feleljen meg az általános térszerveződéseknek”, „az összetartozás és elkülönülés belső homogenitása kompatibilitás (pl. közigazgatási rendszer), a kezelhetőség, az optimális rész, kiszórás elveinek(?)”. Ugyanakkor Faragó László határozottan állítja, hogy nem ez az elsődleges. „Először azt kell megválaszolni, hogy a regionalizáció, a régió, mint eszköz, milyen célokat szolgál (kiknek a céljait szolgálja?)”. Nyíltan megmondja a szerző, hogy: a mindenkori hatalom akaratának megfelelően „erőszakot” követ el az állandóan változó társadalmi-gazdasági térszerveződésekben, majd ehhez igazodó folyamatokban utólag szabályszerűségeket fedezhetünk fel. Magyarul a politikai hatalmat nem igazán érdeklik a tudományos szempontok, de ezen nem kell csodálkozni, mert így működik a politikai hatalom. Az esszé végén teszi közzé aktuális véleményét is. Ebből a legfontosabb a regionalizáció, ami az EU-ra való hivatkozás kapcsán került előtérbe, gyenge lábakon nyugszik, mivel az EU regionális politikájában fordulat várható. Meg kell tehát várni, hogy van-e értelme az újabb határokat és intézményeket létrehozni. Itt ismét egy filozófiai gondolatot fogalmaz meg Faragó László, amikor arról elmélkedik, hogyha netalán társadalmi konszenzus születik a decentralizációról, akkor az az önkormányzati régiók kialakítása szolgálja-e jobban vagy a jelenlegi intézményrendszer megerősítése és önállóságának erősítése. Ugyan nem mondja ki Faragó László, hogy itt a megyékről van szó, de a szerkesztő füleinek ez is zene volt.

Ami a filozófiai gondolatokat illeti, idézem: „a véletlenszerűen alakuló eseményláncolatban többnyire csak utólagosan lesz rekonstruálható az a tudás (hit) volt képes átmenni a praxisba, ami ma meghatározza a történéseket”. Végül a megyékről is szó esik abban az összefüggésben, hogy ha a politikai akarat vagy a hiányolt diskurzus eredménye az önkormányzati nagy régiók létrehozása lesz, akkor nem lesz szükség megyei önkormányzatokra. Viszont ebben az esetben meg kell erősíteni a kistérségi szinteket is. Ez utóbbi pedig a város és környékének együttműködésére kell, hogy alapuljon. Azt is helyesen állapítja meg, hogy ez a folyamat, az akkor meglévő állapothoz képest nem decentralizációt, hanem centralizációt eredményez, hiszen számos döntés feljebb került.

A végeredményt ismerjük. Az MSZP-SZDSZ kormányzat nem kapott ellenzéki támogatást az önkormányzati régiók létrehozásához (hiszen alkotmánymódosítás is kellett volna ehhez), ezért államigazgatási régiókat hozott létre, de mint kiderült, ezeket is részben alkotmányellenesen kreálta (Zongor, 2009). Ugyanakkor próbálkozott a kistérségi szint erősítésével is az önkormányzati társulások létrehozásának támogatásával, s ehhez még az Európai Unió forrásait is meg tudták rendelni. Mindez azonban 2010-től semmivé vált, hiszen a Fidesz-KDNP kormány nem csupán az államigazgatási régiókat szüntette meg, illetve bontotta vissza megyei szintre, hanem lényegében a megyei önkormányzatiságot is felszámolta. Legalábbis ezt állítják a tudós jogászprofesszorok, hiszen választott megyei közgyűlések ma is vannak, bár most már új néven, ezeket is vármegyeieknek kell nevezni. Érdekes a megyei jogú városok kérdésköre is, hiszen a korábbi önkormányzati törvényben az szerepelt, hogy ezek a városok részben a megyei önkormányzati feladatokat vállalják át. Most mivel a megyei önkormányzati feladat- és hatáskörök kiüresedtek, így a városok lényegében saját jogon látnak el térségi funkciókat, és ezzel a megyei jogúság többet jelent, mint az ezt elvileg megalapozó megyei önkormányzatiság, ami, mint tudjuk, nem létezik (Balázs, 2017). Érdekes módon egy területfejlesztési funkciókat ellátó intézménnyé vált az a szervezet, ami ellen a legfőbb érv az volt, hogy ne osztagosanak pénzeket területi szinten. (Ezért az első önkormányzati törvényben nem is szerepelhetett ez a funkció a megyei önkormányzatoknál, és emiatt a területfejlesztési törvényben egy külön intézményt, a Területfejlesztési Tanácsot hoztak létre ezen feladatok ellátására.)

Visszatérve Faragó László esszéjére, nagyon fontos megállapítása, hogy a település felől közelítsük meg a bennünket leginkább szolgáló területi struktúrát. Ehhez természetesen megfelelő finanszírozási lehetőségre is szükség lenne és nem csak a települések, hanem a kistérségek szintjén is újabb jogosítványok megadását javasolja. Ebben a kérdésben az utolsó mondat arról szól, hogy a kezdeményezésnek, az ellenőrzésnek és a visszavonásnak az alsóbb szinteken kell maradnia. Faragó László tehát egy alulról építkező területi struktúrát képzel el, ami egybevágott az akkoriban megfogalmazott politikai lózungokkal is, hiszen ellenzékben minden párt a decentralizáció híve. Akkoriban a kormánypártok is ezt hirdették. Azzal indokolták ennek elmaradását, hogy ehhez az ellenzék nem volt partner, lévén 2/3-as törvényről, sőt, alkotmánymódosításról lett volna szó.

Az eredményt ismerjük. A települési önkormányzatok jogainak megerősítéséről, különösen a pénzügyi önállóság növeléséről, szó sem volt és ma sincsen. A korábbi decentralizált unitárius modell Magyarországon mára centralizáltrá vált. Néhány szerző kétségbe vonja azt is, hogy a települési önkormányzatiság mennyiben felel meg az Európai Unió sztenderdjeinek. Természetesen mindenre lehet példát és ellenpéldát találni az EU tagállamainak

gyakorlatában és a területi közigazgatás kérdése semmiképpen sem lehet európai szabályozásnak a tárgya, csak bizonyos irányelvek vannak NUTS-rendszer meghatározására, s így az ehhez kapcsolódó regionális politika kijelölésére.

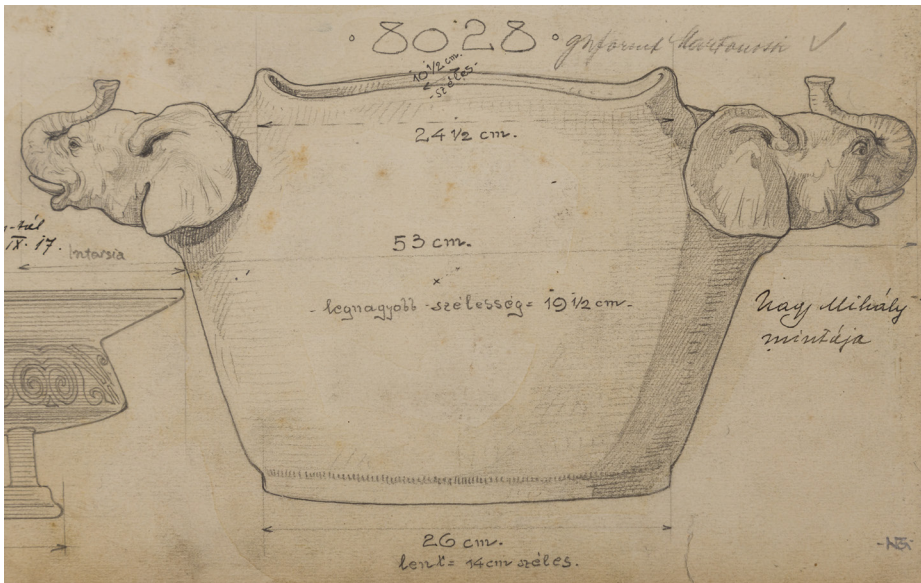
Nosztaglikusan tekintünk vissza, a mai fejlemények tükrében, a régió kontra megye vitára, hiszen elmondhatjuk, hogy ebben a „megyepártiak” győztek, hiszen nemcsak, hogy megmaradtak, hanem még vármegyévé is nemesültek ezek a történelmi gyökerű intézmények. Ugyanakkor a megyei jogkörök többségét a központi állam elvonta és a centralizáció minden korábbinál erőteljesebb. Felvethető a kérdés, hogy hogyan működik jobban egy állam, ha háromezer kis köztársaságra szakad szét, vagy nyolc tartomány szövetségeként működik, esetleg a vármegyei ellenállás mocsarába fullad bele a központi akarat, avagy a jó állam követelményeinek megfelelően a hatékonyan működő államigazgatási rendszer központilag megmondja, hogy mi a jó a településeknek, kistérségeknek és régióknak. Természetesen a folyamatok ennél bonyolultabbak, hiszen a politikai közvetítő rendszerben szerepet kapnak az országgyűlési képviselők is, akik a 2014-es választások óta már nem lehetnek egy személyben polgármesterek és megyei közgyűlési elnökök sem, így nem kell, hogy meghasonuljanak önmagukkal, hogy vajon kinek az érdekei az előbbre valóbbak. Egyáltalán, az már külön elemzést igényelne, hogy hogyan sikerül a helyi érdekeket becsatornázni a mai centralizált közigazgatási, területfejlesztési rendszerbe. Ez azonban már egy új kutatás és egy önálló, terjedelmes tanulmány témája lehetne.

JEGYZETEK

- 1 Igaz, hogy az MRTT szakmai civil szervezet hivatalosan nem a tudomány képviselője, hiszen elméleti és gyakorlati szakembereket egyaránt tömörítő szervezet. Tudományos szempontból tehát fontosabb volt, hogy mi az MTA RKK, vagy az MTA RTB álláspontja!
- 2 Faragó Lászlóval egyébként először egy szakmai tanácskozáson találkoztam 1992 februárjában a Politikátörténeti Alapítvány rendezvényén, ahol ő, mint vezető kormánytisztviselő vett részt. Valószínűleg ott ajándékozhattam meg egy Comitatus-szal, s kértem meg, hogy küldjön nekünk egy általunk publikálható írást. (Erre elég hamar sor is került, lásd Faragó, 1992.)

IRODALOMJEGYZÉK

- Agg Zoltán: *A helyi demokrácia és az önkormányzatiság értékrendjének kialakulása 1989-ben, a rendszerváltoztatás évében, Magyarországon*, in: Tóth József (szerk.): *Értékmentő és értékteremtő humán tudományok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2021.
- Balázs István: *Helyi önkormányzatok változóiban*, Comitatus Önkormányzati Szemle, 2017/225, 3–13.
- Faragó László: *Esélyek és lehetőségek*, Comitatus Önkormányzati Szemle, 1992/1-2, 25–28.
- Faragó László: *Előszó a regionalizációhoz*, Comitatus Önkormányzati Szemle, 2003/11-12, 39–43.
- Faragó László: *A jövőalkotás társadalom-technikája*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2005.
- Nemes Nagy József: *A tér a társadalomkutatásban*, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1998.
- Sükösd Mihály: *Az esszéíró Macaulay*, in: Macaulay, Thomas Babington: *Machiavelli*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1991, 5–33.
- Zongor Gábor: *Az Európai Közigazgatási Tér és Magyarország*, Comitatus Önkormányzati Szemle, 2009/4, 29–39.

Elefántos váza, formarajz, alkotó: Kapás Nagy Mihály